

بنای قدیمی مسجد جمکران

محققان و علما چندین اشکال بر این حکایت وارد کرده‌اند، که از آن جمله است: وفات شیخ صدوق قبل از وقوع این حادثه؛ تألیف کتاب تاریخ قم در ۳۷۸ و نبود نسخه‌ای از اصل عربی آن و ذکر نشدن این حکایت در نسخه فارسی آن؛ و اثبات نشدن درستی انتساب کتاب مونس الحزین فی معرفة الحق والیقین به شیخ صدوق. برخی نیز به این اشکالها پاسخ داده‌اند (ص ۲، نوری، ص ۲۹۷؛ ناصرالشریعه، ص ۲۳۷-۲۳۹؛ فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۲-۶۶۳؛ مدرسی طباطبائی، ج ۲، ص ۱۶۴؛ نیز حاجی تقی، ص ۵۵). در عین حال، در دهه‌های اخیر بسیاری از مراجع تقلید و علما برای این مسجد احترام و قداست ویژه قائل شده و برای عبادت در آنجا حضور یافته و عبادت در آنجا را به دیگران نیز توصیه کرده‌اند (ص ۷۴-۷۵؛ زندیه، ص ۷۷-۷۸؛ ویژه‌نامه جمکران، ص ۴، ۲۰).

در باره این مسجد در هیچ یک از منابع تاریخی سخنی نیست و تنها منشی قمی (ج ۲، ص ۱۰۱۹)، ضمن وقایع سال ۹۸۶، در شرح حال میرغیاث‌الدین محمد میرمیران نوشته است که او به هنگام توقف در قریه لنج‌رود قم، گاهی در مقام با احترام حضرت امام صاحب‌العصر و الزمان در جمکران اعتکاف می‌کرد، که به گفته فقیهی (۱۳۷۸ ش ب، ص ۱۷۱) مقصود از آن مقام، مسجد جمکران است. اطلاع دیگر، مأخوذ از کتیبه تاریخی مسجد، مشتمل بر شعری با ماده تاریخ ۱۱۶۷، است که به تعمیر مسجد در آن سال اشاره دارد (ص ۱۶۴-۱۶۵؛ فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۹-۶۷۰؛ قس ناصرالشریعه، ص ۲۳۳). ظاهراً در همان زمان راهی درشک‌رو برای مسجد احداث گردید (ص ۶۶). در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی، ساختمان مسجد قدیمی و نیمه‌ویران بود (فقیهی، ۱۳۷۸ ش الف، ص ۲۷۴).

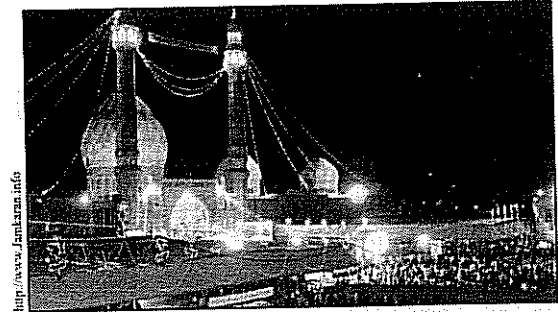
رونیق مسجد جمکران در دوران اخیر مرهون توجه آیت‌الله محمدتقی باقری^۵ است. قبل از ایشان فقط بعضی از اهل علم و افراد مطلع برای شب‌زنده‌داری به مسجد جمکران می‌رفتند.

جمکران، مسجد، مسجدی منسوب به امام عصر
عجل‌الله‌تعالی فرجه‌الشریف در محدوده روستای جمکران شهر قم. این مسجد، که به سبب نزدیکی با روستای مذکور، به مسجد جمکران شهرت یافته است و به سبب انتساب به حضرت مهدی، مسجد صاحب‌الزمان نامیده می‌شود (میرعظیمی، ص ۵۸)، در گذشته به مسجد قدمگاه نیز مشهور بوده است (ص فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۷). جمکران در گذشته روستای مهمی بوده و نام آن در کتاب تاریخ قم (قرن چهارم) بارها تکرار شده است. به گفته حسن بن محمد قمی (ص ۶۱۶۰) جمکران اولین روستای قم بوده است که جم ملک آن را بنا کرد. او همچنین انتساب بنای جمکران را به سلیمان بن داوود علیه‌السلام خلاف واقعیت ندانسته و ساخت محله‌ها و بناها و آتشکده‌هایی در این روستا را به شخصی به نام جلین پسر ماکین نسبت داده است.

در متون عصر قاجار به مزارع و محصولات کشاورزی جمکران اشاره شده است (برای نمونه ص کتابچه تفصیل حالات و املاک و مستغلات وقنات و بلوکات دارالایمان قم، ص ۹۶-۹۷).

به گزارش تاریخ قم، اولین مسجدی که در قم، پیش از مهاجرت اشعریان از کوفه به این شهر در اوایل قرن دوم، بنا گردید، مسجد قریه جمکران بود که خطّاب اسدی آن را بنیان نهاد و در آن به تنهایی نماز می‌گزارد (قمی، ص ۳۸). مدرسی طباطبائی (ج ۲، ص ۱۶۳-۱۶۴) احتمال داده است که مسجد جمکران فعلی همان مسجد خطّاب اسدی باشد که پس از گریز ساکنان غاصریه از قبیله بنی‌اسد به جمکران، به هنگام قیام مختار در کوفه، توسعه بیشتری یافت.

قول مشهور درباره ساخت مسجد کنونی جمکران به حکایتی برمی‌گردد که حاج میرزا حسین نوری (۱۲۵۴-۱۳۲۰) در کتابهایش، از جمله نجم‌ثاقب، با استناد به کتاب تاریخ قم (اثر حسن بن محمد قمی) و نیز کتاب مونس الحزین فی معرفة الحق والیقین (تألیف شیخ صدوق، متوفی ۳۸۱)، نقل کرده است. بر طبق این حکایت، حسن بن مثله جمکرانی در پی رؤیایی که می‌بیند، در سه‌شنبه ۱۷ رمضان ۳۹۳ به خدمت امام مهدی علیه‌السلام می‌رسد و در آن جلسه دستور ساخت مسجد در مکانی که برگزیده و در آن نشانه‌هایی قرار داده شده، نماز خاص آن مسجد و قربانی کردن یک بز و اتفاق آن بر مردم به او ابلاغ می‌گردد، سپس سیدابوالحسن، از درآمد زمین مزبور، که در اختیار حسن بن مسلم بوده، به اضافه وجوه حاصل از اراضی زهقی ناحیه آردهال کاشان، مسجد را، با سقفی از چوب، احداث می‌کند (نوری، ص ۲۹۴-۲۹۷؛ ناصرالشریعه، ص ۲۳۴-۲۳۷).

بنای جدید مسجد جمکران

ص ۲۴۶). در طی تعمیر مسجد در دوره قاجار، تزئیناتی به بنا افزوده شد که شامل ازاره کاشی کاری خشتی هفت رنگ به ارتفاع ۱۵ متر و تزئیناتی با نقوش اسلیمی با آب طلا و لاجورد در قسمت فوقانی و کتیبه ای از کاشیهای خشتی به خط ثلث از سوره جمعه در بخش میانی شبستان مسجد بود. این مسجد دارای چهار محراب پنج تزکی با پوشش مقرنس گچی و لچکیهای کاشی کاری شده با کتیبه هایی به خط ثلث با عبارت «قَمَن صَلَّيْهَا فَكَأَنَّهَا صَلَّيْ فِي الصَّلَاةِ الْعَتِيقِ» بود. در میان محراب مرکزی چاه کوچکی قرار داشت که دهانه آن با سنگ مرمر میان تهی پوشانده شده بود و برخی زائران برای تبرک از درون آن خاک می بردند. در سینه همین محراب قطعه سنگ دیگری از مرمر شفاف قرار داشت که در میان آن اثر یک قدم بزرگ، به نشان قدمگاه بودن مسجد، حجاری شده بود (ناصرالشریعه، همانجا؛ فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۷-۶۶۸). در ۱۳۵۰، با اقدام آیت الله فیض (متوفی ۱۳۷۰) چاه را پر کردند و سنگ مزبور را کندند، زیرا به اعتقاد ایشان نشان بدعت بود (فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۸).

در ۱۳۳۲ ش مسجد جمکران به اهتمام سید محمد آقازاده تعمیر و بعضی قسمتهای آن تجدید بنا شد و تالاری در جنوب صحن، با شش ستون از تیر آهن، به طول هفده و عرض چهار متر، احداث گردید که در واقع همان محوطه ورودی مسجد بود (همان، ج ۲، ص ۶۶۸، ۶۷۱). کتیبه تاریخی مسجد با ماده تاریخ ۱۱۶۷ در همین بنا نصب بود (مدرسی طباطبائی، ج ۲، ص ۱۶۴؛ فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۹) که اکنون در انبار مسجد نگهداری می شود. در بخش شرقی صحن نیز تالاری به عرض چهار و طول سیزده متر، با تزئیناتی از آجرهای تراش و کاشیهای هفت رنگ، احداث گردید که نام بانی (سید محمد آقازاده)، و تاریخ ۱۳۷۲ و نام معمار به خط ثلث در آن ذکر شده است. نمای ورود به صحن در این دوران ایوانی آجری با پوشش گچی در سقف و اشپر مزین به کاشی هفت رنگ در دو طرف بوده است. در نمای درگاه نیز کتیبه هایی با مضامین اهمیت ادای بموقع نماز و تاریخهای ۱۳۱۸ و ۱۳۷۱ وجود داشته است. در قسمت جنوب شرقی مسجد گلدسته آجری هشت ترکی به ارتفاع هفده متر قرار داشته که، به استناد کتیبه، در ۱۳۱۸ ساخته شده بوده است (فیض قمی، ج ۲، ص ۶۷۰-۶۷۲).

هم زمان با پیروزی انقلاب اسلامی و افزایش زائران و لزوم گسترش بنا، هسته تاریخی مسجد تخریب شد و با اشراف آیت الله مرعشی نجفی به شکل مربعی علامت گذاری گردید (زندیه، ص ۷۸) که با سنگفرش جداگانه ای با نوار سیاه و سفید مشخص شده است. پس از آن، با خریداری زمینهای کشاورزی اطراف مسجد،

باقی هر شب چهارشنبه، به همراه گروهی از طلاب، پیاده به مسجد می رفت و نماز مغرب و عشاء را در آنجا اقامه می کرد و تا اذان صبح در آنجا به عبادت می پرداخت و بدین ترتیب، توجه مردم را به این مسجد جلب کرد (فقیهی، ۱۳۷۸ ش الف، ص ۲۷۳-۲۷۴؛ کوچک زاده، ص ۲۴۵). پس از تشکیل نخستین هیئت امنای مسجد در ۱۳۴۹ ش، تحت نظارت سازمان اوقاف، توجه بیشتری به این مسجد شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷ ش)، شورای مدیریت حوزه علمیه قم اعضای هیئت امنا را معرفی کرد و اداره اوقاف نیز نظارت بر امور مسجد را برعهده گرفت (زندیه، ص ۸۰؛ درباره تغییرات بعدی - ویژه نامه جمکران، ص ۱۱). مسجد جمکران هم اکنون با واحدهای گوناگونی (مانند واحد مراسم و تبلیغات، روابط عمومی، کتابخانه، انتشارات و تحقیقات، ثبت کرامات، نذور و هدایا) اداره می شود و سالانه پذیرای حدود پانزده میلیون زائر از سراسر کشور است (همان، ص ۱۱۷).

معماری. به استناد اشاره قاضی احمد قمی و کتیبه مورخ ۱۱۶۷، مسجد پیش از دوران افشاریه ساخته شده است، ولی از ویژگیهای معماری عصر صفوی در مسجد جمکران اطلاعی در دست نیست (مدرسی طباطبائی، ج ۲، ص ۱۶۴؛ فیض قمی، ج ۲، ص ۶۷۰). بر طبق کتیبه مسجد، بنایی که در ۱۱۶۷ میرزا علی اکبر جمکرانی آن را تعمیر کرد، شامل مسجدی ستوندار به ابعاد ۵×۱۷ متر با چهار فرش انداز، در جنوب صحنی به ابعاد ۱۳×۱۷ متر بوده است (فیض قمی، ج ۲، ص ۶۶۷) که در دوران ناصری، حاج علیقلی جمکرانی یک جانب صحن آن را با مبلغ سیصد تومان بنا کرد. علی اصغر خان اتابک در اوایل حکومت مظفرالدین شاه (حک: ۱۳۱۳-۱۳۲۴) مسجد و صحن را تعمیر کرد و حجره ها و ایوانهایی در اطراف صحن و دو آب انبار، یکی در صحن و دیگری در خارج از صحن، بنا کرد (ناصرالشریعه، ص ۲۲۳). آیت الله باقی نیز تعمیراتی در مسجد انجام داد و در آنجا آب انباری احداث کرد (کوچک زاده،

ساختمانهای اداری و خدماتی و ملزومات دیگر خواهد بود. در این مرحله، جز مسجد مقام، تمام ساختمانهای قبلی تخریب خواهد شد؛ تا پایان سال ۱۳۸۴ ش، هفده هزار مترمربع از آنها تخریب و هشت هزار مترمربع بنای جدید به جای آنها احداث شد.

منابع: علاوه بر تحقیقات مؤلف؛ محمد حاجی تقی، «سیر تاریخ فقهی و محدثان قمی (۲)»، نامه قم، سال ۱، ش ۳ و ۴ (پاییز و زمستان ۱۳۷۷)؛ حسن زندیه، «مسجد جمکران»، مسجد، ش ۲۵ (فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۵)؛ علی اصغر فقیهی، تاریخ مذهبی قم: بخش اول از تاریخ جامع قم، قم ۱۳۷۸ ش الف؛ هیو، «قم در سیر تاریخ (۴)»، نامه قم، ش ۸ و ۷ (پاییز و زمستان ۱۳۷۸)؛ عباس فیض قمی، کتاب گنجینه آثار قم، قم ۱۳۴۹-۱۳۵۰ ش؛ جواد قریشی، راهنمای مصور قم و جمکران، قم ۱۳۸۲ ش؛ حسن بن محمد قمی، کتاب تاریخ قم، ترجمه حسن بن علی قمی، چاپ جلال‌الدین طهرانی، تهران ۱۳۶۱ ش؛ کتابچه تفصیل حالات و اموال و مستغلات و قنوت و بلوکات دارالایمان قم، در قم نامه: مجموعه مقالات و متون در باره قم، [گردآوری] حسین مدرسی طباطبائی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۴ ش؛ محمدرضا کوچک‌زاده، تاریخچه قم و مساجد تاریخی آن، قم ۱۳۸۰ ش؛ حسین مدرسی طباطبائی، تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمؤمنین قم، قم ۱۳۵۵ ش؛ احمد بن حسین منشی قمی، خلاصه التواریخ، چاپ احسان اشراقی، تهران ۱۳۵۹-۱۳۶۳ ش؛ جعفر میرعظیمی، مسجد مقدس جمکران تجلیگاه صاحب الزمان علیه السلام، قم ۱۳۸۳ ش؛ محمدحسین ناصرالشریعه، تاریخ قم، چاپ علی دوانی، تهران ۱۳۸۳ ش؛ حسین بن محمدتقی نوری، کتاب نجم الثاقب [نجم ثاقب]: مشتمل بر احوال امام غائب حضرت بقیة الله صاحب العصر و الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، قم ۱۴۱۲؛ ویژه نامه جمکران، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲ ش.

/ کاظم عرب /

جَمَل ۛ حساب، علم

جَمَل، جنگ، نخستین جنگ داخلی در حوزه اسلامی، میان علی علیه السلام و پیمان‌شکنان (ناکین) در سال ۳۶. امام علی علیه السلام در ذیحجه ۳۵، در پی اصرار و اتفاق نظر مردم مدینه از مهاجران و انصار، و به رغم میل باطنی خود، زمام خلافت را به دست گرفت. همه، جز عده اندکی که گرایش عثمانی داشتند، با حضرت بیعت کردند. عده‌ای از مخالفان به شام و مکه گریختند. طلحه بن عبیدالله^۵ و زبیر بن عوام^۶، دو تن از سرشناسان صحابه، که خود از نامزدهای تصدی حکومت بودند، به حضرت علی دست بیعت دادند. گفته شده است که طلحه نخستین بیعت‌کننده بود و چون دستش شل بود، کسی آن

چهل هکتار زمین در اختیار مسجد جمکران قرار گرفت که ۵ر۵ هکتار آن به محوطه و صحن اصلی اختصاص یافت (همانجا). در وضع موجود، مسجد دارای شش ورودی به صحن، از شش جهت، است که در شمال شرقی آن در محور شبستان اصلی مسجد قرار دارد و در طرفین آن دو مناره عظیم بتونی با قاعده مربع و ساقه هشت وجهی در پنج طبقه و به ارتفاع ۸۵ متر بر اساس طرح جدید (ۛ ادامه مقاله) در حال ساخت است. بنای جدید مسجد، مسجد مقام نامیده می‌شود. ایوان ورودی این مسجد، تماماً مزین به کاشیهای معرق در بدنه و لچکیها و مقرنس‌کاری در سقف است و از طریق سه ورودی، یکی در مرکز و دو ورودی در هریک از طرفین به شبستان راه دارد. مناره‌های طرفین این ایوان، با ارتفاع شصت متر، نیز مزین به کاشی معرق و به شکل چندوجهی در قسمتهای تحتانی، مدور در ساقه و گلدسته‌ای در قسمت فوقانی است. شبستان اصلی (در حدود ۱۰۱۰۰ مترمربع) به شکل هشت ضلعی و دارای سه ورودی در جبهه شمالی و دو ورودی در جبهه جنوبی است. این شبستان دارای هشت ستون هشت وجهی مزین به کاشیهای معرق و مقرنس‌کاری است که گنبد مسجد با سازه‌ای فلزی بر فراز آن استوار شده است. در ساقه گنبد ۲۳ پنجره مشبک فلزی با شیشه‌های الوان تعبیه شده است که نور شبستان را تأمین می‌کنند. سطح داخلی گنبد سراسر مزین به کاشیهای معرق با تلفیق آجر است. طوق زیر پنجره‌ها کتیبه‌ای به خط ثلث با آیاتی از سوره دهر است. سطح خارجی گنبد شلجمی شکل بنا نیز با کاشیهای فیروزه‌ای پوشیده و با کتیبه‌های تهلیل و ترنجهای تزینی، با ذکر یا مهدی ادرکنی در داخل آن، تزین شده است. ازاره داخلی مسجد تا ارتفاع ۱۸۰ متر با سنگ مرمر پوشیده شده و بقیه قسمتهای بدنه داخلی تا زیرسقف مزین به کاشی‌کاری با تلفیق آجر است. محراب نیز تماماً کاشی‌کاری شده و در سقف مقرنس‌کاری دارد. شبستانهای غربی و شرقی هرکدام با چهار هزار مترمربع زیربنا در دو طبقه در حال اتمام‌اند. قسمتهای داخلی این شبستانها آینه‌کاری شده است و هریک از شبستانها دارای دو گنبد قرینه با بتون مسلح‌اند.

مسجدی معروف به مسجد مرمر، که فضای داخلی آن با مرمر سبز پوشانده شده، به مسجد مقام متصل است (همانجا).

مجموعه مسجد جمکران دارای چند حسینیه، بازارچه، زائرسرا، ساختمان اداری و غیره است. بر اساس طرح مصوب ۱۳۸۲ ش، ۲۵۰ هکتار برای مجموعه مسجد جمکران در نظر گرفته شده است که از این مقدار ۲۹۴۰۰ مترمربع به مسجد با پنج شبستان اختصاص می‌یابد و بقیه شامل صحن و